

APIE LIUTERONYBĖS DIFERENCIACIJĄ RYTŲ PRŪSIJOJE. PASTABOS DĖL SURINKIMŲ MOZŪRIJOJE XVIII A. PABAIGOJE – XIX A. PRADŽIOJE

Grzegorz Jasiński

ANOTACIJA

Vadinamoji „šventųjų“ (*Heilige*) grupė susibūrė Mozūrijoje, Neidenburgo apskrityje (*Kreis Neidenburg*) XVIII a. pabaigoje ir aktyviausiai veikė Jeručių (*Jerutten*), Rozogų (*Friedrichshof*) ir Vilbarko (*Willenberg*) parapijose. Šiame straipsnyje, remiantis dokumentais, saugomais Slaptajame valstybiniame Prūsijos kultūros paveldo archyve Berlyne, Dahleme (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*), aptariama jos veikla. Visų pirma stengiamasi pateikti esminių šios grupės narių veiklos nuostatų ir postulatų rekonstrukcijas. Bandoma atsakyti į klausimą, kokiame laikotarpyje reikėtų ieškoti surinkimininkų (*Gemeinschaftsbewegung*) veiklos Mozūrijos krašte ištakų. Oficialus santykių nutraukimas su Bažnyčia yra pagrindinė priežastis, dėl kurios autorius pritaria ankstesniems „šventųjų“ fenomeno tyrėjams, priskiriantiems „šventuosius“ netradicinėms religinėms grupėms. Kita vertus, dėl pietistinių šaknų ir daugelio pažiūrų jie gali būti laikomi tiesioginiais surinkimininkų pirmtakais.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: „šventųjų“ (*Heilige*) grupė, Mozūrija, surinkimininkų (*Gemeinschaftsbewegung*) judėjimas, Rytų Prūsija.

ABSTRACT

The so-called “Group of Saints” (*Heilige*) formed in Mazury, in the County of Neidenburg (*Kreis Neidenburg*), in the late 18th c. and was most active in the parishes of Jerutki (*Jerutten*), Rozogi (*Friedrichshof*), and Wielbark (*Willenberg*). The present article, based on the documents stored in Secret State Archives Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin-Dahlem, discusses its activities. In particular, an effort is made to present the reconstructions of the essential policies and postulates of the activity of the group members. The author tries to answer the question about the period of time that the activities of *surinkimininkai* (*Gemeinschaftsbewegung*; participants of prayer hours held in private homes by lay preachers) in the Land of Mazury started. The official secession from Church was the principal reason which made the author support the previous researchers of the phenomenon of the “Saints” who attributed the “Saints” to non-traditional religious groups. On the other hand, because of the pietist roots and the majority of their views, they can be considered to be direct predecessors of *surinkimininkai*.

KEY WORDS: The “Group of Saints” (*Heilige*), Mazury, the movement of *surinkimininkai* (*Gemeinschaftsbewegung*), East Prussia.

Prof. habil. dr. Grzegorz Jasiński,

Varmijos-Mozūrijos universiteto Olštyne (Lenkija)

Istorijos ir tarptautinių santykių instituto Baltijos šalių katedros profesorius

Ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn, Polska

El. paštas: gm.jasinski@wp.pl

Surinkimai Rytų Prūsijoje buvo lokali dalis didelio, Europą ir Šiaurės Ameriką apėmusio judėjimo, kurio pagrindas buvo pasaulio pabaigos, Dievo karalystės atėjimo ir dvasinio pasirengimo šiam faktui lūkestis¹. Judėjimo pradininkai buvo oficialiosios Liuteronų bažnyčios nariai, neradę joje tinkamo dvasingumo. Pastarieji ėmė burtis į grupes, kurių santykis su oficialiąja Liuteronų

¹ NOWAK, K. *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*. München, 1995, S. 97–102.

bažnyčios hierarchija buvo nevienodas. XVIII a. pabaigoje išryškėjęs pasipriešinimas įsivyravusiam racionalizmui paskatino iki tol silpnų neopietistinės krypties atstovų (Atgimimo judėjimo, *Erweckungsbewegung*) įtakos augimą, o Napoleono karų įvykiai jų veiklą sustiprino dar labiau. Akivaizdžiai tuo metu jau sustiprėjęs sekuliarizacijos procesas susidūrė su pastangomis integruoti šias pažiūras ir bažnytinę tvarką laikantis tikėjimo principų. Kai kurios Atgimimo judėjimo grupės ėmėsi karitatyvinės veiklos, vėliau šia linkme pasuko ir Bažnyčios vidinė misija (vok. *Innere Mission*). Atgimimo judėjimas didžiąja dalimi išlaikė santykį su Bažnyčia; jis davė pradžią procesui, kuris buvo apibūdintas kaip *konservatyvioji modernizacija*². Šio proceso esmė buvo išsaugoti turimus išteklius ir iš naujo pritraukti ryšį su Bažnyčia praradusias grupes. Tokia veikla paskatino rasti naują neopietizmo atgaivinimo judėjimo formą – Krikščioniškąją bendriją, arba surinkimus, kuriuose susiformavo dvi pagrindinės kryptys: pirmosios, santykį su Bažnyčia išlaikiusios, srovės veikla buvo panaši kaip Vidinės misijos; antroji, radikalesnė, rėmėsi liaudiškąja tradicija – šios Atgimimo judėjimo srovės ryšys su oficialiąja Bažnyčia susilpnėjo ar net nutrūko visiškai³.

XIX a. surinkimų žemėlapyje Rytų Prūsijos teritorija buvo gana specifinė. Nepaisant atsargios bažnytinės provincijos institucijų paramos neopietizmo atžvilgiu⁴, racionalistinės idėjos, tiesa, nevyravo, tačiau išsilaikė gana ilgai, ypač viduriniame kunigų sluoksnyje. Jos turėjo įtakos ir mokytojams. Surinkimų idėjos, nors ir populiarios tarp kilmingųjų ir junkerių, didelio poveikio jų pažiūroms neturėjo. Šių socialinių sluoksnių atstovai retai dalyvaudavo visuomeninėje veikloje ir dažniausiai apsiribodavo privačia religine praktika. Visoje Prūsijoje intensyviai aptarinėtas „Muckerio bylos“ atvejis neopietistinių idėjų plitimą šiuose sluoksniuose sustabdė⁵.

Tai kompensavo surinkimai kaimuose, kuriuose itin aktyviai dalyvavo ne vokiečių gyventojai ir kurie dažniausiai vystėsi savarankiškai, su visomis teigiamomis ir neigiamomis pasekmėmis, ir kuriems nevadovavo ir jų neformavo išsilavinę žmonės – inteligentija.

Vis dėlto šis judėjimas buvo toks reikšmingas ir įdomus, kad jau XX a. pradžioje pasirodė jam skirtas veikalas⁶, netrukus buvo publikuota ir daugiau tyrimų, tarp kurių svarbiausias Ryszardo Otello darbas⁷. Nepaisant to, tyrimai vis dar nėra baigti; tam turi įtakos liaudiškas šio judėjimo po-

² BEYREUTHER, E. *Die Erweckungsbewegung*. Göttingen, 1977; BEYREUTHER, E. *Kirche in Bewegung. Geschichte der Evangelisation und Volksmission*. Berlin, 1968; RUHBACH, G. Die Erweckungsbewegung und ihre kirchliche Formation. In *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, Bd. 1: *Die Anfänge der Union unter landesherrlichem Kirchenregiment*. Hrsg. von J. F. G. GOETERS; R. MAU. Leipzig, 1992, S. 159–174; MAU, R. Der konservative „Protestantismus als politisches Prinzip“. In *Ibid*, Bd. 2: *Die Verselbständigung der Kirche unter dem königlichen Summepiskopat*. Hrsg. von J. ROGGE; G. RUHBACH. Leipzig, 1994, S. 55–69.

³ OTELLO, R. Ruch gromadkarski w Prusach Wschodnich w latach 1848–1914. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (toliau – *KMW*), 1976, Nr. 3, S. 309–310.

⁴ HUBATSCH, W. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*. Bd. 1, Göttingen, 1969, S. 316–318.

⁵ KONSCHHEL, P. *Der Königsberger Religionsprozess gegen Ebel und Diestel (Muckerprozess)*. Königsberg, 1909; HUBATSCH, W. *Op. cit.*, S. 261–264; GAUSE, F. *Die Geschichte der Stadt Königsberg*. Bd. II, Köln-Weimar-Wien, 1996, S. 498–500.

⁶ GAIGALAT, W. [Gaigalatis, V.] *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern. Geschichtliches und Gegenwärtiges*. Königsberg, 1904.

⁷ OTELLO, R. *Op. cit.*, s. 309–328; LEYK, F. Zrzeszenia gromadkarskie wśród Mazurów zamieszkałych na Mazowszu Pruskim, Westfalii i Nadrenii. *Przegląd Ewangelicki*, 1937, Nr. 8–12; SUKERTOWA-BIEDRAWINA, E. Zagadnienia gromadkarstwa na Mazurach (przyczynek do dziejów gromadek). *Przegląd Zachodni*, 1950, Nr. 9, s. 272–283; RUZAS, H. *Ich will der Gnade der Herrn gedenken. Chronik der Evangelisch-Lutherischen Gebetsvereine – Gemeinschaften in der Landeskirche*. Bielefeld, 1989, S. 73–115; JASIŃSKI, G. Pomiedzy sektą a Kościołem. Gromadkarze litewscy i mazurscy w XIX wieku (do 1885 roku). *KMW*, 1999, Nr. 1, s. 17–42.

būdis ir negausūs duomenys apie jo atstovus, vadinamuosius surinkimininkus (vok. *Stundenhalter*, lenk. *gromadkarze*)⁸.

Liaudies surinkimus, kuriems pagrindus padėjo Philippo Jacobo Spenerio, Johanno Jacobo Schützo ir Augusto Hermanno Francke's veikla bei publikacijos, Rytų Prūsijoje formavo XVIII a. Karaliaučiaus universiteto pietistų mokykla, nuo kurios yra neatsiejamos Georgo Friedricho Rogallio, Franzo Albrechto Schultzo, Christiano Langhanseno ir ypač Heinricho Lyzijaus (Lysius)⁹ pavardės. Pirmieji surinkimai susiformavo lietuviškoje bendruomenėje. Šaltiniuose ir moksliniuose tyrimuose surinkimų atsiradimas yra siejamas su XVIII a. pirmosios pusės padėtimi Prūsijos Lietuvoje. Tuo metu Karaliaučiaus universitete įkurtas Lietuvių kalbos seminaras (1718 m.), kuriam vadovavo Heinrichas Lyzijus. Nors jo ketinimai iš esmės pakeisti ne vokiečių gyventojų religinę padėtį stiprinant jų germanizaciją buvo atmesti, pastarojo įtaka dvasininkams, ypač baigusiems Lietuvių kalbos seminarą ir vėliau dirbusiems Prūsijos Lietuvoje, yra neginčytina. Negalima užmiršti ir Halėje veikusio Lietuvių kalbos seminaro (1727–1740), kurio absolventai taip pat grįžo į Prūsijos Lietuvą, svarbos¹⁰. Tai sutapo su atvykimu išstremtų zalcburgiečių, kuriuos praeities įvykiai suformavo kaip tolimą tradicinei liuteroniškajai ortodoksijai tikinčiųjų tipą. Ypatinga reikšmė teko atvykėliui (kai kurie jų greitai išmoko vietinių gyventojų kalbą) praktikuotiems religinio pobūdžio sambūriams, kurie papildė oficialųjį religinį gyvenimą ir nuo pat pradžių traukė lietuviškai kalbančius gyventojus. Būtent jie pažadino lietuvių pagarbą religinei raštijai, kadangi pabrėžė jos svarbą dvasinei raidai. Tuo metu Karaliaučiaus pietistai pradėjo leisti knygas lietuvių (ir šiek tiek mozūrų) skaitytojams, čia buvo vertinama ir Halėje esančio centro veikla. Trečiasis šaltiniuose minimas elementas yra 1729 m. veiklą pradėjusi, taip pat ir lietuvių bendruomenei įtakos turėjusi hennhutų brolija, kuri įsteigė sakytojo pareigybę (vok. *Amt*) bei rengė misijas. Tai patvirtina patys lietuvių surinkimininkai¹¹.

Surinkimai, be jokių abejonių, buvo protesto prieš bažnytinį racionalizmą, kurį apsunkino dar ir Bažnyčios organizaciniai nesklandumai, atsiradę dėl nepakankamų struktūrų bei regioninių sąlygų, išraiška. Kitos jų atsiradimo priežastys buvo bendruomenių dvikalbystė ir ne itin gera dvasinė rūpyba, kilusi tiek dėl kunigų trūkumo, tiek dėl jų prastų lenkų bei lietuvių kalbų žinių¹².

⁸ Mozūrijoje surinkimų dalyviai dar vadinti *pospólni*, o Prūsijos Lietuvoje – *maldeninkais*, nors patys save vadino *surinkimininkų* vardu, atitinkančiu mozūrų *gromadkarze*.

⁹ SELLE, von G. *Geschichte der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen*. Würzburg, 1956, S. 114–112, 133–136, 146–150.

¹⁰ ROGGE, A. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren. *Altpreuussische Monatsschrift*, 1881, Bd. 18, S. 116–135; SCHILLER, CH. Die Litauischen Seminare in Königsberg und Halle. Eine Bilanz. *Nordost-Archiv*, 1994, Bd. III, Heft 2, S. 375–392.

¹¹ GAIGALAT, W. Op. cit., S. 2–6; HUBATSCH, W. Op. cit., S. 188–194; Die erste Seelsorge bei den in Ostpreußen eingewanderten Salzburgern. *Evangelisches Gemeindeblatt* (toliau – *EG*), 1900, Nr. 17, S. 98–99; Ueber die sogenannten Maldiniker (Aus den Mittheilungen eines litauischen Lehrers). *EG*, 1861 Nr. 52, S. 235; JACOBY, Zur Geschichte der litauischen Übersetzung des kleinen lutherischen Katechismus. *Amtliche Mitteilungen*, 1880, Bd. 17, S. 530–541; TIESMEYER, L. *Die Erweckungsbewegung in Deutschland während des 19. Jahrhunderts*. 13. Heft: *Die Provinzen Schlesien und Ostpreußen*. Kassel, 1910, S. 73; Die Anfänge der Maldeninker. *EG*, 1897, Nr. 35, S. 210; Ch. Preyschas an den König, 29 XII 1828. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem* (toliau – *GStA*), Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XVI, Nr. 3, Bd. 1, o. Bl.

¹² Superintendent Brachvogel an Evangelischer Oberkirchenrat, 6 X 1859. *Evangelisches Zentralarchiv, Berlin* (toliau *EZA*), 7/19065, o. Bl.; WACHHAUSEN, [K.] Die Maldeninker-Versammlungen und die Stellung der Geistlichen zu denselben. *EG*, 1861, Nr. 35, S. 158; Evangelischer Oberkirchenrat an Konsistorium Provinz Preußen, 14 II 1865. *EZA*, 7/Ostpreußen, V/196, Vol. I, Bl. 102–103; GUNDERMANN, I. Ostpreußische Kirchspielgründungen und Kirchenbauten im 19. Jahrhundert. *Acta Prussica*, Würzburg, 1968, S. 247–260; JASIŃSKI, G. *Mazurzy w drugiej połowie XIX wieku. Kształtowanie się świadomości narodowej*. Olsztyn, 1994, S. 23–31; JASIŃSKI, J. Kościół katolicki i ewangelicki oraz inne związki wyznaniowe. In *Historia Pomorza*, Bd. III, T. 2. Ed. G. LABUDA. Poznań, 1996, s. 87–88; JASIŃSKI, G. Zmiany w sieci parafialnej Kościoła ewangelickiego na Mazurach w XIX wieku. *KMW*, 2001, Nr. 3, s. 359–401.

Judėjimo vystymasis gali būti siejamas ir su specifine mozūrų religingumo forma. Viena vertus, jie lenkėsi prieš Dievo didybę ir laikė jį didžiausiu autoritetu – todėl ir bažnytines institucijas gerbė labiau nei kaimynai vokiečiai. Kita vertus, šie gyventojai išsiskyrė labai liaudišku, itin „nebrandžiu“ religingumu, kuris rėmėsi labiau intuicija nei visapusišku tikėjimo pagrindų suvokimu, tačiau labiausiai puoselėjamos buvo išorinės kulto formos. Mozūrijos aplinka surinkimų idėjai buvo itin derlinga dirva, kadangi čia buvo giliai įsišaknijęs lenkiškas-slaviškas pamaldumo suvokimas emocionaliomis kategorijomis ir išorinių tikėjimo išraiškų puoselėjimas, svetimas vokiškam protestantizmui.

Tikėjimo pagrindus lietuviai ir mozūrai gaudavo tik pradinėje mokykloje. Tolesnio savarankiško lavinimosi galimybės buvo labai ribotos. Dvasininkai, turėdami įvairiausių įsipareigojimų, apkrauti darbu ar užsiėmę panašia veikla, ne ką galėdavo padėti. Taigi tikintieji gimtąja kalba teturėjo skurdžią religinę literatūrą, o visų pirma – Katekizmą, Bibliją ir giesmynus. Iš nedaugelio religinių knygų laurai, be jokios abejonės, atiteko Johanno Arndto kūrinii „Tikroji krikščionybė“ ir „Rojaus darželis“ vertimams. Juos į Rytų Prūsiją atgabeno zalcburgiečiai, ir netrukus kūriniai buvo išversti į lenkų bei lietuvių kalbas. Šios knygos, kuriose ryški katalikų mistikų įtaka, skelbė (kitaip nei ortodoksinė Martino Lutherio teologija), kad išganymui vien tikėjimo nepakanka, kad būtina praktikuoti meilę, atgailą ir gerus darbus. XIX a. pasirodė nauji Arndto kūrinii leidimai. Kai kurie surinkimininkai mokėjo juos beveik atmintinai, tam tikruose sluoksniuose šalia Biblijos buvo pripažįstami tik šio autoriaus kūriniai¹³. XIX a. viduryje Karaliaučiaus konsistorijoje sudarytas religinės literatūros mozūrams ir lietuviams sąrašas atskleidžia ne tik nepakankamą jos kiekį, bet ir šios skaitytojų grupės teikiamą pirmenybę tam tikroms knygoms. Šiame registre nemažai pietistinės tradicijos knygų. Be Johano Arndto kūrinii, minėtini Johanno Evangelisto Gosslerio, Christiano Langhanzeno, Samuelio Tschepius veikalai, taip pat trumpi anoniminių autorių darbai. Mozūrų ir lietuvių giesmynai atsirado iš tos pačios tradicijos¹⁴.

Pastebėta, kad tokio pobūdžio knygos – su leidėjų pradžios ir pabaigos žodžiais, kuriuose žmonių sugedimas per nuodėmę arba prigimtinės nuodėmės pasekmės vaizduojamos „juodžiausiomis spalvomis“, „neišsilavinusiam“ skaitytojui turėjo didelį poveikį. Žmonės pajusdavo „netikrumą ir baimę“, todėl imdavo uoliai lankytis surinkimuose. Ši literatūra turėjo lemiamą įtaką formuojant surinkimininkų pasaulėžiūrą, apribojo juos iš anksto suformuotais mąstysenos ir kalbinės raiškos būdais. Tokios pačios išraiškos buvo laukiama ir iš sielovadininkų, todėl kitokio turinio pamokslai būdavo atmetami. Visa tai lėmė surinkimininkų nesuskalbėjimą su žmonėmis, kurių žodynas ir mąstysena tas ribas peržengė. Šis jausmas greitai išaugo į nepasitikėjimą ar net panieką visam pasaulietiniam, nesuvokiamam švietimui ir mokslui¹⁵.

Kaimo gyvenimui buvo būdingas nuoširdus atvirumas, kolektyvinis dalyvavimas religiniame gyvenime, jo kūrimas bendrai. Dėl šios priežasties XIX a. kolektyvinių maldų namuose tradicija, kuri vokiečių šeimose pamažu nyko, Lietuvoje ir Mozūrijoje tebebuvo gyva. „Konfirmandų mokymas ir jų žinių tikrinimas“ (lenk. *paciorki*)¹⁶, būdami griežta bažnytine apeiga, buvo atliekami ir

¹³ Konsistorium der Provinz Preußen an Minister der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, 24 III 1829. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt 2, Abt. XVI, Nr. 3., Bd. 1, o. Bl.

¹⁴ Polnische und Littauische Erbauungs- und Volksschriften. *Neues Evangelisches Gemeindeblatt*, 1852, Nr. 30, S. 145–146; Nr. 33, S. 157–158.

¹⁵ Auszug aus dem Bericht des Präsidenten der Gumbinner Regierung für das Jahr 1841. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XVI, Nr. 3, Bd. 1, o. Bl.

¹⁶ JASIŃSKI, G. *Kościół ewangelicki...*, s. 151.

surinkimuose. Išvažiavus dvasininkui, maldos būdavo tęsiamos savame būryje. Yra nuomonių, kad pamaldos namuose sudarė sąlygas surinkimams ir netradiciniams religiniams judėjimams rasti¹⁷.

Taigi judėjimo kilmės motyvai nėra vienareikšmiai. Bėgant metams jie nuolat kito ir pasipildydavo. Be bendrų ištisai kartai būdingų procesų, įtakos turėjo ir regioniniai arba individualūs elementai. Nepasitenkinimas neretai kildavo iš nepakankamos arba prastai organizuotos sielovados, iš noro ir poreikio ją papildyti.

Lietuvoje išsikristalizuoti surinkimams prireikė gana daug laiko. Pirmieji surinkimai buvo labiau pažįstamų žmonių susitikimai, kuriuose buvo meldžiamasi ir aptariamas bažnyčioje girdėtas pamokslas. XIX a. 3-iajame dešimtmetyje prisiminta, kad „kai kuriose vietovėse kelios protėvių kartos rengia susiėjimus“, o 1849 m. lietuvių maldininkai teigė, kad tokie susitikimai organizuojami jau 60 metų¹⁸.

XIX a. pradžioje ši veikla sustiprėjo, ėmė kurtis neformalios struktūros su grupe vietinių vadovų. Netrukus judėjimas suskilo į dvi pagrindines sroves, kurios buvo pavadintos pagal vadovų pavardes: radikaliu išoriniu elgesiu pasižymėję klimkiškiai (Klimkus Grigelaitis, 1750–1825) ir vėlesnė liberalesnė jurkūniškių (Jurkūnas, 1806–1884) srovė. Nors buvo bandymų susivienyti, iki surinkimų sujungimo į vieną organizacinę sistemą, Kristupui Kukaičiui įkūrus Rytų Prūsijos evangeliškos maldos draugiją (1885), šios kryptys egzistavo viena šalia kitos, ir visi bandymai jas suvienyti buvo nesėkmingi¹⁹.

Surinkimų atsiradimas Mozūrijoje kur kas miglotesnis. Apskritai surinkimų kilmė siejama su virvininku Benjaminu Rheinlaenderiu (*Benjamin Rheinländer*, mirė 1867 m.) iš Neidenburgo, kuris drauge su mokytoju Lesseriu vadovavo surinkimams Neidenburgo (vok. *Neidenburg*, lenk. *Nidzica*), Osterodės (vok. *Osterode*, lenk. *Ostróda*) ir Ortelsburgo (vok. *Ortelsburg*, lenk. *Szczytno*) apylinkėse. Deja, apie jų darbo pobūdį žinoma nedaug, išlikę tik labai bendro pobūdžio paminėjimai apie jų evangelizacijos valandas Neidenburgo, Passenheimo (lenk. *Pasym*), Hohensteino (lenk. *Olsztynek*), Osterodės apylinkėse. Rheinlaenderio įtaką ir populiarumą įrodo faktas, kad 1849 m. jis buvo išrinktas į Prūsijos landtago (parlamento – *vert. past.*) Antruosius (žemesnius) rūmus²⁰.

Pirmoji žinoma mozūrų surinkimininkų organizacija yra 1848 m. Ortelsburge įkurta Krikščioniškoji bendrija (*Christliche Gemeinschaft*). Jos nariai valstietis Michaelis Dorschas ir Johannas Schroeteris (*Schröter*) į lenkų kalbą savo lėšomis išvertė Johanno Gossnerio pietistinę „Evangeliskąją namų postilę“ (vok. *Die evangelische Hauspostille*, lenk. *Ewangelicka Domowa Postylia*, 1852)²¹. Turime žinių ir apie 1849 m. Lėciaus apskrityje (vok. *Landkreis Lötzen*) rengtus surinki-

¹⁷ OLDENBERG, F. S. *Zur Kunde Masurens. Bericht für den Central-Ausschuß für Angelegenheiten der Inneren Mission aus dem Jahre 1865*. Bearbeitung und Einleitung von G. JASIŃSKI. Dortmund, 2001, S. 118–123; Die alte gute Sitte. Eine Zusammenstellung aus den Visitations-Rezessen unserer Provinz vom Jahre 1853 und 1854. *EZA*, 7/19746, o. Bl.

¹⁸ Extract aus dem Bericht des General-Superintendenten Dr. Sartorius betr. die Ausbreitung der katholischen Kirche in dem Reg.-Bez.-Gumbinnen, 11 III 1843. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XVI, Nr. 3, Bd. 1, o. Bl.; Konsistorium der Provinz Preußen an Minister der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, 10 VI 1823. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XVI, Nr., 3, Bd. 1, o. Bl.

¹⁹ MISCHA. Gebetsversammlungen in Preussisch-Litauen. *Allgemeine Litauische Rundschau*, 1911, Bd. 2, S. 213–218; GAIGALAT, W. Op. cit., S. 32–35.

²⁰ RUZAS, H. Op. cit., S. 96; OTELLO, R. Op. cit., s. 314; JASIŃSKI, J. Op. cit., s. 88–89; GAIGALAT, W. Op. cit., S. 6–20; TIESMEYER, L. Op. cit., S. 73–77.

²¹ ORACKI, T. *Rozmówiłbym kamień... Z dziejów literatury ludowej oraz piśmiennictwa regionalnego Warmii i Mazur w XIX i XX wieku*. Warszawa, 1996, s. 168–170; CHOJNACKI, W. *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*. Warszawa, 1966, s. 63.

mus: „Pirkioje buvo būrys paprastų žmonių. Pamokslaujama nebuvo. Susirinkusieji suklaupė, kai kurie vyrai ilgai meldėsi.“²²

XIX a. 7-ajame dešimtmetyje jau rašyta apie surinkimus Mozūrijoje, kurie buvo panašūs į lietuvių maldininkų sambūrius, tačiau į masinį judėjimą dar nebuvo išaugę. Susirinkimai vyko Neidenburgo apskrityje (neabejotinai dėl Rheinlaenderio veiklos), kur „brolijose“ buvo rengiamos pamaldumo valandos. Klausytojus nuo Ortelsburgo iki Hohensteino viso mozūriško giesmyno ir daugelio Šventojo Rašto dalių mokėjimu traukė žąsiaganė Gottliebe, o vargais negalais konsistorijos leidimą gavęs Janas Jenczio rengė religinius susitikimus Markavoje (Alėckos apskritis, vok. *Markowsken, Kreis Oletzko*). Surinkimai buvo rengiami ir šiaurinėse Mozūrijos dalyse: Galdapėje (vok. *Galdap*), Unguroje (vok. *Angerburg*), Alėckoje (vok. *Oletzko*), tačiau ten prasišverbdavo įtaka iš Meldynų (vok. *Meldienen*, dab. *Sadovoje*, Kaliningrado sritis), t. y. iš vokiškai ir lietuviškai kalbančių gyventojų, turėjusių glaudžių ryšių su Bažnyčia²³.

Tikėtina, kad tuo metu surinkimų buvo daugiau, nei paminėta šaltiniuose. Apskritai dėmesys į mozūrų surinkimininkus atkreiptas tik 8-ojo dešimtmečio viduryje, o oficialiosios bažnytinės struktūros į šį judėjimą reagavo pavėluotai²⁴. 9-ajame dešimtmetyje surinkimai jau buvo išplitę.

Pastaruoju metu keltas klausimas, ar surinkimų pradžios Mozūrijoje nereikėtų datuoti keletu dešimtmečių anksčiau, XVIII a. pab. Mozūrijos pietuose pasirodžius pirmajai mums žinomai neformaliai religinei grupei²⁵. Literatūroje ji minima keletą kartų, daugiausia remiantis šiandien nebeegzistuojančia bažnytine kronika iš Mažųjų Jeručių (Ortelsburgo apskritis)²⁶. Šiais laikais atsirado galimybė su ja susipažinti Slaptajame valstybiniame Prūsijos kultūros paveldo archyve Berlyne, Dahleme.

1865 m. per Mozūriją keliavęs Friedrichas Salomo Oldenbergas grupės šaknis sieja su neįvardijamu laikotarpiu, kai „pietinė Mozūrija buvo didelė dykvietė, ir truputis išsibarsčiusių gyventojų, kuriais Bažnyčia pasirūpinti negalėjo, pajuto religinės bendruomenės poreikį tokia išsigimusia forma“²⁷. Tačiau kitų šaltinių duomenimis, ją 1783 m. įkūrė Saksonijoje gimęs malūnininkas Hagemeieris iš *Schiemanno* (Neidenburgo apskritis), du duobkasiai Guentheriai (*Günther*) ir skrybėlininkas Seelke, visi iš Neidenburgo. Netrukus judėjimas išplito į aplinkines Kanigovo (vok. *Kandien*) ir Zaborovo (vok. *Saberau*) parapijas. Valdančiosios institucijos ėmėsi priemonių kelią judėjimui užkirsti: Hagemeieris buvo suimtas ir nuteistas 14 dienų priverstinių darbų²⁸. Padėtis jau atrodė esanti kontroliuojama, tačiau ši grupė vėl suaktyvino veiklą tuometinės Neidenburgo apskrities rytuose, Mažuosiuose Jeručiuose ir Rozoguose (vok. *Friedrichshof*). Keletą metų ji veikė nevaržomai, vis labiau skverbdamasi į viešumą, kol įvyko vienas tragiškas įvykis. Surinkimo metu valstiečio Szewczyko iš Klono (vok. *Liebenberg*) žmona turėjo sekti Abraomo pavyzdžiu ir paaukojo Dievui savo dukterį. Paaiškėjo, kad kaltininkė buvo psichiškai

²² RAPP, A. *Gnadenspuren. 50 Jahre Gemeinschaftsarbeit in Ost- und Westpreußen einschließlich der abgetrennten Gebiete 1877–1927*. Königsberg, 1927, S. 151.

²³ JASIŃSKI, G. Jan Jenczio (1797–1884) – mazurski gospodarz z Markowskich. *KMW*, 1992, Nr. 2, s. 127–146; RAPP, A. Op. cit., S. 18–19, 150–152; RUZAS, H. Op. cit., S. 90–91; LENKITSCH, W. *Die Innere Mission in Ostpreußen in ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zur Gegenwart*. Königsberg, 1928, S. 139–143.

²⁴ Konsistorium der Provinz Preußen an Evangelischer Oberkirchenrat, 26 VIII 1879. *EZA*, 7/19771, Bl. 256; Zur Verbreitung polnischer Erbauungsschriften. *EG*, 1876, Nr. 9, p. 55; OTELLO, R. Op. cit., S. 317.

²⁵ JASIŃSKI, J. Op. cit., s. 90.

²⁶ TOEPPEN, M. *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*. Danzig, 1870, S. 471; KRAHL, G. *Kirche und Kirchspiel Friedrichshof. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Masurens*. Ortelsburg, 1898, S. 16–19; ZWECK, A. *Masuren. Eine Landes- und Volkskunde*. Stuttgart, 1900, S. 217–218; TIESMEYER, L. Op. cit., S. 80–81.

²⁷ OLDENBERG, F. S., Op. cit., S. 122.

²⁸ Bericht der Geistlichen- und Schuldeputation der Ostpreußischen Regierung, 5 V 1810 (Abschrift). *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 1.

nesveika, ji mirė tyrimo metu²⁹. Policijos prižiūrimi grupės nariai savo pažiūrų viešai nedemonstravo, tačiau akivaizdu, kad įtaką toliau plėtė. Nors grupės steigėjai veikiausiai buvo vokiečiai, bet dabar itin mėgstama ji buvo lenkiškai kalbančių gyventojų.

Tuo metu apylinkių gyventojai juos ėmė vadinti „Šwieci“ – šventaisiais, tačiau patys savęs jie taip nevadino. 1810 m. nepriklausomas stebėtojas, ketindamas išanalizuoti grupės pavadinimo kilmę, užkalbino senyvo amžiaus Klono gyventoją Friedrichą Marquese'ą. Pastarasis prisiminė XVIII a. 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius, kai kolonizacijos metu Vilbarko (vok. *Willenberg*) apylinkėse esančiame Latanos (vok. *Lattan*) raiste pasirodė menonitas, kuris „savo mokymu, kaip gydymo priemone, be atlygio išgydė ligonius, įgydamas nedidelį būrį vienminčių vietinių gyventojų, tarp kurių buvo slapta kalbama, jog tas vyras esąs šventasis“. Tai ir buvusi grupės pavadinimo atsiradimo priežastis³⁰. Tačiau atrodo, kad šis pavadinimas paprastai taikytas išskirtinio asketiško religingumo ir elgesio asmenims. XIX a. 1-ajame dešimtmetyje ir lietuvių surinkimininkai vadinti „szwentejiwe“, „swientje“³¹.

1810 m. balandį „šventuosius“ užgriuvo nauji kaltinimai. Surinkimų metu ir vėl mirė vaikas – šešių mėnesių mergytė, kuri buvo sutuoktinių Captainų iš Aschbude-Lysako, Suchorovieco (vok. *Suchorowitz*), Vavrochų (vok. *Wawrochen*) tikinčiųjų vado Georgo Wiczorreckio giminaičių, duktė. Vėl kilo įtarimų dėl ritualinės žmogžudystės. Ekshumavus mergaitės kūną paaiškėjo, jog – kaip įtariamieji ir buvo patikinę – vaikas sirgo seniai ir mirė natūralia mirtimi³². Vis dėlto kažkiek asmenų buvo suimta, man jų skaičius nežinomas. Kai kurie, pvz., Andreasas Milewskis iš Fiurstenvaldės (dab. *Poddubnoe*, Kaliningrado sritis, vok. *Fürstenwalde*), buvo tik apklausti. Užtat Wiczorreckis išsiųstas į Tepliavą (vok. *Tapiau*, dab. *Gvardejsk*, Kaliningrado sritis) ir atiduotas stebėti į tenykščius pataisos namus. Jo likimą turėjo nuspręsti kapeliono Karlo Gotthardo Millo išvada. Pastarajam paskirta užduotis iš Wiczorreckio iškvosti, kokiais principais vadovaujasi „šventųjų“ grupė ir ar įmanoma ją sugrąžinti į „teisingą kelią“. Rytprusių valdžios dvasininkų ir mokyklų deputacija, pavesdama Millui šį reikalą, neapgalvojo vieno paprasto aspekto: Millas nemokėjo lenkų kalbos – vienintelės, kuria jis galėjo susikalbėti su savo prižiūrimuoju. Praėjo daugiau nei mėnuo, kol buvo rastas lenkiškai kalbantis majoras von Michaelis. Kalbėtis su Wiczorreckiu padedant vertėjui pasirodė gana sunku. Pats Millas pripažino, kad arba jis nepakankamai tiksliai formuluoja klausimus, arba Michaelis, vis dėlto ne taip jau ir gerai mokantis lenkiškai, nesugeba adekvačiai jų išversti. O ir Wiczorreckio atsakymų formuluotės buvusios nelabai aiškios. Galiausiai Millas priėjo išvadą, kad nors ir fragmentiškai pažindamas savo globotinio pažiūras, tinkamai su juo bendrauti nesugeba. Vis dėlto nutarė, kad yra vilties, jog šis pasitaisys, tačiau tai įmanoma pasiekti tik „švelniai“ kalbantis su juo gimtąja kalba. Problema esanti ta, kad Wiczorreckis, kaip ir kiti jo grupės nariai, nepasitikįs savo kunigu, taigi kas tai galys padaryti? Šiuo klausimu Millas baigė savo ataskaitą³³. Wiczorreckiui leista grįžti namo tik su sąlyga, kad religiniuose sambūriuose daugiau nebedalyvaus³⁴.

²⁹ Extrakt aus dem Untersuchungs Protocoll des Andreas Milewski, 9 IV 1810. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 1; Bericht der Geistlichen- und Schuldeputation der Ostpreußischen Regierung, 5 V 1810 (Abschrift); Bl. 13.

³⁰ Abschrift des Artikels v. RAUSCHEN, von. Ein Wort über unsere sogenannten Heiligen. *Koenigsberger Correspondent*, 1811, Nr. 144. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 20.

³¹ Konsistorium der Provinz Preußen an Minister der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, 24 III 1829. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XVI, Nr. 3, Bd. 1, o. Bl.

³² Bericht der Geistlichen- und Schuldeputation der Ostpreußischen Regierung, 5 V 1810 (Abschrift). *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 2.

³³ Bericht des Predigers Mill, 26 IX 1810 (Abschrift). *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 9–10.

³⁴ Bericht der Geistlichen- und Schuldeputation der Ostpreußischen Regierung, 10 X 1810 (Abschrift). *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 8.

Be ataskaitos, kurioje nurodytos Wiczorreckio pažiūros, į Vidaus reikalų ministeriją buvo atsiųstas minėto Andreaso Milewskio apklausos išrašas³⁵, tačiau *Koenigsberger Correspondent* buvo išspausdintas reportažas iš Klono (vok. *Liebenberg*) pavadinimu „Žodis apie mūsų vadinamuosius šventuosius“³⁶. Jo autorius fon Rauschenas – vokiečių, kaip paaiškėja iš teksto, jau keletą metų gyvenęs krašte, kuriame aktyviai veikė „šventieji“, tačiau greičiausiai nemokėjęs lenkų kalbos. Remiantis trimis pranešimais, galima ryžtis labai trumpai rekonstruoti „šventųjų“ įsitikinimus ir pažiūras.

Jie laikėsi Augsburgio tikėjimo išpažinimo. Mūsų mokymas, pasak Andreaso Milewskio, remiasi šiais įsakymais:

1. Neturėk kitų dievų, tik mane vieną.
2. Mylėk Dievą, savo Dievą.
3. Neminėk Dievo vardo be reikalo.
4. Mylėk savo artimą kaip pats save.

Žmogus ateina į pasaulį su prigimtinės nuodėmės našta ir iš prigimties yra linkęs į blogį. Piktotoji dvasia visą laiką glūdi žmoguje, veda jį į pagundą ir kursto negeras mintis bei veiksmus. Visas žmogaus gyvenimas – tai nepaliaujama kova su ja. Vis dėlto žmogus yra silpnas ir vienas laimėti šios kovos nepajėgia. Tam reikalinga Dievo pagalba. Tačiau norint ją patirti, reikia to būtinai norėti, išreikšti valią ir poreikį atgimti iš Šventosios Dvasios. Ir tik tai pamatęs Dievas suteiks malonę. Todėl ši troškimą reikia išreikšti ir kasdieniame gyvenime. Tačiau net kartą duota dieviškoji malonė nėra amžina, visą laiką reikia jos siekti, nes blogis gali bet kada sugrįžti. Todėl visą gyvenimą reikia praleisti pamaldžiai, rimtai, kukliai bei garbingai ir daryti orius darbus³⁷.

Oficialioji Bažnyčia padėti gali nedaug. „Liturgines pamaldas“ grupės nariai laikė nereikalingomis, tai pagrįsdami Šventojo Rašto žodžiais (Mato 6,6). Jie, tiesa, neneigė bendros maldos Dievo namuose poreikio, tačiau tikrovėje, jų nuomone, būtent Dievo žodį skelbiantys dvasininkai ir mokytojai dažniausiai jo nesilaiko ir jam nusižengia. Pamaldos esančios laikomos dėl akių, dėl išorės. Tačiau drauge klausytojai esą įsitikinę, kad vien dalyvavimas savaitinėse pamaldose atleidžia nuo būtinybės ieškoti dvasinio ryšio su Dievu ir dorai elgtis. Panašiai esą ir su Šv. Vakarienės sakramentu. Jų teigimu, pamaldos su Šv. Vakariene darančios daugiau žalos nei naudos, kadangi daugelis yra įsitikinę, kad tokiu būdu nuplaunamos visos jų nuodėmės ir jie gali nusidėti iš naujo. Tai esantis žalingas piktnaudžiavimas sakramentu, iš to išplaukia, kad sakramentas gali būti paties žmogaus dispozicijoje. „Tokie sambūriai bažnyčioje turėtų mus atbaidyti, – nusprendė „šventieji“, – juk ten susirenka nuodėmingi žmonės.“³⁸ Georgas Wiczorreckis pareiškė, kad jis moraliai atgimęs tik tuomet, kai nustojo vaikščioti į bažnyčią, o sakytojas Millas rašė apie jo neapykantą Bažnyčiai ir mokykloms.

Dėl šios priežasties susiformavo tradicija rengti bendrus religinius susirinkimus. Jau Hagemeris ir pirmieji grupės nariai atsisakė dalyvauti bažnytinėse pamaldose, dalis jų nesiuntė vaikų į moky-

³⁵ Extrakt aus dem Untersuchungs Protocoll des Andreas Milewski, 9 IV 1810. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 11–13.

³⁶ Abschrift des Artikels v. RAUSCHEN, von. Ein Wort über unsere sogenannten Heiligen. *Koenigsberger Correspondent*, 1811, Nr. 144. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 19–20.

³⁷ Bericht des Predigers Mill, 26 IX 1810 (Abschrift). *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 9–10; Extrakt aus dem Untersuchungs Protocoll des Andreas Milewski, 9 IV 1810. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 11–13.

³⁸ Extrakt aus dem Untersuchungs Protocoll des Andreas Milewski, 9 IV 1810. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 11–13.

klą ir patys laidojo mirusiuosius. Jų sekėjai tęsė šias tradicijas. Iš pradžių susitikimai būdavo vieši, vėliau, po 1795 m., surinkimai tapo pusiau atviri, būdavo renkamasi privačiai, namuose. Grupei nepriklausantys asmenys nebūdavo įleidžiami. „Taip girdėjau pasakojant, vos sutemus jie užsidaro duris ir langus, norėjau tuo įsitikinti ir nuėjau, bet ir duris, ir langus radau uždarytus, o kambary duslus murmėjimas. <...> Jei pabeldi, po kurio laiko atidaro duris, už kurių randi moteris ir vyrus su knygomis prie stalo, ant kurio dega žvakės.“³⁹ Surinkimui vadovaudavo išrinktas asmuo – vyriausias iš visų arba labiausiai gerbiamas. Georgo Wiczorreckio pavyzdys rodo, kad iš tos grupės radosi sakytojai, kurie buvo gerbiami ir žinomi keliose vietovėse. Surinkimuose buvo skaitoma Biblija, iš giesmyno giedamos giesmės, beveik kiekvieną kartą kalbant apie „šventuosius“ minima Johanno Arndto „Tikroji krikščionybė“. Šv. Vakarienę vienas kitam suteikdavo patys, dalindami duoną ir vyną⁴⁰.

„Šventuosius“, kurie savotiškai laikėsi antrojo įsakymo, buvo galima atpažinti iš pirmo žvilgsnio. „Nė vienas iš „šventųjų“, susitikęs kaimynus, nesveikindavo jų sakydamas „laba diena“ ar „Dievas su tavimi“, kaip buvo įprasta mozūrų kaime. Paklausti grupės nariai paaiškino taip norį išvengti apgavystės kaimynų, kurie lūpomis linki gero, o „širdyje“ – paties blogiausio. Jie taip pat pasisakė prieš nereikalingą Dievo vardo minėjimą“⁴¹.

Grupės narius visi apibūdindavo kaip tylūs, ramūs žmonės, „labai mandagius ir apsuksius“, pasirengusius padėti, besilaikančius duoto žodžio. Jie nevarė alkoholio, o tai tuo metu Mozūrų kaime buvo retenybė. Žinoma, ne visi jų darbai buvo orūs – teigiama, kad jie nenorėdavo padėti vargšams ir elgetoms sakydami, jog šie turį pasitikėti Dievo malone, jis jiems pats padėsias⁴².

Daug rimtesnių priekaištų „šventieji“ sulaukė dėl rodomo pasipūtimo, kilusio iš įsitikinimo, kad būtent jie, nors būdami nuodėmingi kaip ir visi kiti, dėl tiesioginio ryšio su Dievu sulauks išganymo. Tai atsispindėjo jų laikysenoje kaimynų atžvilgiu, jie laikė save geresniais už kitus. Kronikoje iš Mažųjų Jeručių rašoma: „Jie buvo pilni begalinės puikybės, manė esą geresni už kitus žmones ir buvo įsitikinę savo teisuoliškumu.“⁴³

Prievartinės priemonės, tokios kaip suėmimai, apklausos, policijos priežiūra, nepasiteisino. Pasak Ortelsburgo kunigo Christiano Friedricho Krupinskio, landrato (apskrities viršininko – *vert. past.*) asistento Kriegerio ir mokesčių patarėjo iš Ortelsburgo Billerbocko, kurių užduotis buvo stebėti grupę, policijos priemonių įvedimas tiesiog sustiprino „šventųjų“ įsitikinimus. Tačiau buvo pabrėžta, kad jie labai rezervuoti yra „atviri racionaliems argumentams“⁴⁴.

Taigi 1810 m. nuspręsta – neatsisakant policijos, privalėjusios užkirsti kelią religiniams sambūriams, įpareigoti dvasininkus ir mokytojus imtis sielovadinės veiklos. Viena nukrypimo nuo griežto kurso priežasčių, be abejo, buvo faktas, kad „šventieji“, galvodami apie Dangaus karalystę, niekada neneigė pasaulietinės valdžios, dar daugiau: reguliariai mokėjo mokesčius, įskaitant ir bažnytinčius⁴⁵. Von Rauschenas, išvardijęs visas teigiamas „šventųjų“ savybes, laiško pabaigoje teigė, kad būtina nutraukti prieš juos nukreiptas priemones.

³⁹ Abschrift des Artikels v. RAUSCHEN, von. Ein Wort über unsere sogenannten Heiligen. *Koenigsberger Correspondent*, 1811, Nr. 144. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 19.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid. Extrakt aus dem Untersuchungs Protocoll des Andreas Milewski, 9 IV 1810. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 12.

⁴² Abschrift des Artikels v. RAUSCHEN, von. Ein Wort über unsere sogenannten Heiligen. *Koenigsberger Correspondent*, 1811, Nr. 144. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 19.

⁴³ ZWECK, A. Op. cit., S. 217–218; KRAHL, G. Op. cit., S. 16.

⁴⁴ Bericht der Geistlichen- und Schuldeputation der Ostpreußischen Regierung, 10 X 1810 (Abschrift). *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 8.

⁴⁵ Ibid.

Siekiant palengvinti dvasininkų darbą, nutarta vietovėse, kuriose „šventųjų“ veikla buvo aktyviausia, įkurti naujas parapijas, išskyrus Mažųjų Jeručių, Rozogų (vok. *Friedrichshof*) ir Vilbarko (*Willenberg*) parapijų kaimus. Buvo svarstoma, kur turėtų būti naujos struktūros centras: Klone (*Liebenberg*) ar Fiurstenvaldėje. Pirmasis pasiūlymas buvo netrukus atmestas. Klone buvo per daug gyventojų katalikų⁴⁶, be to, ši parapija buvo per arti Rozogų. Centrą nutarta įkurti maždaug už aštuonių kilometrų į pietvakarius esančioje Fiurstenvaldėje, kuri, įstaigų atstovų nuomone, buvusi pagrindinė grupės buveinė. Nuspręsta atskirti devynias kaimyninių parapijų gyvenvietes su 154 valstiečiais. Buvo aišku, kad už tai kaimyninių parapijų kunigams reikės išmokėti kompensaciją. Labiausiai nukentėjo kunigas Samuelis Ernstas Riemeris iš Mažųjų Jeručių, iš kurio atimti du gausiai gyventi kaimai – Lipoviecas (vok. *Lipowitz*) ir Kelbasai (vok. *Kielbassen*). Tikėtasi, kad Didžiosios Latanos (vok. *Groß Lattan*) apylinkių 64 valstiečių, kuriems buvo ką tik įvesta rinkliavos prievolė⁴⁷, sumokėtas Bažnyčios mokestis padengs nuostolį, tačiau pasirodė, kad ši suma buvo skirta šelpti Vilbarko kunigą Jacobą Drewskį, kurio parapijai priklausė išdžiūvusiam Latanos liūne⁴⁸ įkurtos gyvenvietės. Nėra žinių, kaip ši problema galiausiai buvo išspręsta; greičiausiai abiem – Mažųjų Jeručių ir Rozogų – dvasininkams kompensacijos išmokėtos iš valstybės išdo. Napoleono karai reorganizaciją laikinai nutraukė, tačiau 1816 m. pagaliau įkurta nauja parapija. Jos plotas buvo maždaug 15 km². Pastatyta kukli medinė bažnyčia, kuri įšventinta tų pačių metų vasario 11 d., o kunigu tapo Bernhardas Brachvogelis.

Tolesnis „šventųjų“ likimas nežinomas. Labai keista, kad „nebažnytines tikėjimo praktikas“ kuo tiksliausiai išvardijančiose bažnyčių ataskaitose jie nepaminėti nė karto⁴⁹. Apie juos užsimenama 1865 m. Friedricho Salomo Oldenbergo pranešime: „Vilbarko, Jeručių ir Fiurstenvaldės parapijose veikia keista sekta, neturinti tikro pavadinimo, tačiau liaudiškai vadinama „Švėtė“ (šventaisiais). Jie su niekuo nesisveikina, kad netyčiomis nepasveikintų kokio vagies ar kitokio nenaudėlio, atokiai laikosi nuo pamaldų ir Šv. Vakarienės bažnyčioje, užtat uždaroje grupėse rengia savotiškas pamaldas su labai griežtais maldų ritualais. Kad ir kaip siekdami nepaprasto šventumo, jie verčiasi kontrabanda, todėl yra nė kiek ne šventesni nei visi kiti mozūrai.“⁵⁰ Verta atkreipti dėmesį, kad pranešime vartojamas esamasis laikas. Pirmoji dalis gali būti paremta ankstesnėmis žiniomis (Oldenbergo pranešime, be dalykinių pastabų, yra ir ne visai patvirtintų faktų), bet pastaba apie kontrabandą yra labai reikšminga. Kaip tik XIX a. 2-ojoje pusėje ji buvo svarbus ir pelningas daugelio pasienyje gyvenusių mozūrų užsiėmimas – taigi Oldenbergo žinios, atrodo, paremtos paties patirtimi, juolab kad jis iš tiesų lankėsi Ortelsburgo apskrityje ir buvo susitikęs su minėtų parapijų kunigais.

Paskutinis man žinomas „šventųjų“ paminėjimas užfiksuotas 1884 m.⁵¹ Tačiau jame kalbama apie naujai sukurtą valstiečių ir žemės ūkio darbininkų grupę. Jie Lemanuose (vok. *Lehmanen*) net pasistatę maldos namus. Grupės nariai visus jai nepriklausančiuosius laikę nusidėjėliais, todėl vadinti „šventaisiais“. Jie bendraudavę tik tarpusavyje, pasižymėję nepakantumu kitų atžvilgiu, dar daugiau, pasak laikraščio *Königsberger Hartungschen Zeitung* korespondento, net atsižadėdavę

⁴⁶ TOEPPEN, M. Op. cit., S. 178, 289.

⁴⁷ Ibid., S. 322–334.

⁴⁸ Bericht der Geistlichen- und Schuldeputation der Ostpreußischen Regierung, 6 XI 1810. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 1, Bd. 1, Bl. 17.

⁴⁹ Tabellarische Uebersicht der im Bezirke der Regierung zu Königsberg in Preußen befindlichen Vereine zu außerkirchlichen Religionsübungen oder Erbauungsstunden pro 1822. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XVI, Nr. 3, Bd. 1, o. Bl.

⁵⁰ OLDENBERG, F. S. Op. cit., S. 122.

⁵¹ Abschrift des Artikels aus der Königsberger Hartungsche Zeitung vom 30 I 1884 mit Datum Ortelsburg, 20. Jan. [Religiöse Sekte]. *GStA*, Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XIV, Nr. 3, Bd. 1, o. Bl.

savo šeimos narių, jei šie neprisijungdavę prie grupės. Grupės viduje laikytasi lygybės principo, nepaisydami amžiaus skirtumo jie vienas į kitą kreipdavęsi „tu“ ir sveikindamiesi bučiuodavęsi. Tik tuo jie ir skyrėsi nuo kitų surinkimininkų. Jie reguliariai vaikščiodavę į bažnyčią, meldavęsi ir naudodavęsi tomis pačiomis knygomis. Literatūroje grupė iš Lemanų laikoma pagrindine surinkimų judėjimo atstove⁵². „Šventųjų“ pavadinimas iš naujo imtas vartoti daugelyje vietovių, kuriose jis buvo vartotas praeityje, greičiausiai išlikęs pagal vietinę tradiciją. Kitose Mozūrijos dalyse įsitvirtino bendri surinkimininkų apibūdinimai: lenk. *gromadkarze* [„do Gromadków przystała“]⁵³ arba lenk. *pospolni*, o pavadinimo „šventieji“, lenk. *święci*, nesu aptikęs nė karto.

Įdomu ir tai, kad XIX a. ir net tarpukariu būtent Ortelsburgo apskrityje, ypač pietinėse jos dalyse, surinkimininkų judėjimas buvo intensyviausias. Beveik visi man žinomi su separatistiniais judėjimais Rytų Prūsijoje susiję dokumentai, atsiminimai ir straipsniai spaudoje, be Džvierzutų (vok. *Mensguth*), būtent Mažuosius Jeručius, Rozogus ir Vilbarką apibūdina kaip stipriausiai paveiktas apskrities parapijas⁵⁴. Kiek kitokia buvo Fiurstenvaldės padėtis, mat ten kūrėsi gana daug katalikų. 1855 m. šiai parapijai priklausančiuose Didžiuosiuose Lesynuose įkurta pirmoji Mozūrijoje katalikiška mokykla, o 1869 m. įšventinta bažnyčia. Santykis tarp abiejų konfesijų nebuvo itin geras, todėl čia evangelikų bendruomenės vieningumas buvo stipresnis nei kitose vietovėse, nors šioje parapijoje buvo ir surinkimininkų⁵⁵.

Ar „šventuosius“ galima laikyti surinkimininkais? Tam prieštarauja bažnytinės praktikos ignoravimas – atsisakymas dalyvauti pamaldose, savarankiškas sakramento suteikimas, draudimas vaikams lankyti mokyklą (kuri, ano meto supratimu, iš esmės reikė supažindinimą su tikėjimo tiesomis, parengimą konfirmacijai ir priėmimą į tikinčiųjų bendruomenę), nepasitikėjimas dvasininkais. Negalima pamiršti, kad surinkimų principas ir esmė buvo ryšio su oficialiąja Bažnyčia išlaikymas, o namų pamaldos ir įvairios praktikos – tai papildomos priemonės tikėjimui stiprinti. Kita vertus, „šventųjų“ pažiūros buvo tokios pačios kaip ir surinkimininkų, paremtos pietizmo pagrindu: jie tikėjo atgimimo iš Šventosios Dvasios, t. y. dvasinio atsivertimo, norint tapti grupės nariu, būtinybe, prisitaikymo prie formalių vidinių principų svarba. Jiems buvo būdingas tikėjimas priklausymu grupei išrinktųjų (taigi tikras elitarizmas), kurie už atsivertimą ir vidinį atsinaujinimą bus išganyti. Abiejose bendruomenėse pasitaikydavo ir iracionalių elementų bei stiprios ekstazės, riba tarp nuoširdžios maldos ir religinės aistros, vedančios prie nenusipėjamo elgesio, buvo lengvai peržengiama.

Oficialus santykių nutraukimas su Bažnyčia yra priežastis, dėl kurios pritarčiau ankstesniems lenkų tyrėjams Emiliai Sukertowai-Biedrawinai ir Ryszardui Otello, priskyrusiems „šventuosius“ sektantų grupėms⁵⁶. Kita vertus, dėl pietistinių šaknų ir daugelio pažiūrų jie gali būti laikomi tiesioginiais surinkimininkų pirmtakais. Tai yra viena priežasčių, dėl kurios moksliniuose surinkimų judėjimo Rytų Prūsijoje tyrimuose *šventųjų* sąvoka negali likti nepaminėta.

Iš vokiečių kalbos vertė Eglė Bukantytė

⁵² KOSSERT, A. *Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870–1956*. Wiesbaden, 2001, S. 82, 258.

⁵³ LUŚTYCH, J. Poemat o gromadkach. *Gazeta Lecka*, 1887, Nr. 41.

⁵⁴ EZA, Bestände: Sektenwesens, 7/19770 (1850–1882), 7/19771 (1882–1888), 7/19772 (1888–1892), 7/19773 (1893–1934); JASIŃSKI, G. Wspomnienia Johanna Mrowitzkiego, nauczyciela szkoły parafialnej na Mazurach. *KMW*, 1993, Nr. 4, s. 543–545; C.[LUDIUS] in J.[erutten], Sektenwesen und separatistisches Treiben in Masuren. *EG*, 1884, Nr. 19–21.

⁵⁵ BARCZEWSKI, W. *Nowe kościoły katolickie na Mazurach*. Olsztyn, 1925, s. 27–33; OLDENBERG F. S. Op. cit., S. 185–188.

⁵⁶ SUKERTOWA-BIEDRAWINA, E. Op. cit., s. 274; OTELLO, R. Op. cit., s. 314.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai:

- BARCZEWSKI, W. *Nowe kościoły katolickie na Mazurach*. Olsztyn, 1925.
- BEYREUTHER, E. *Die Erweckungsbewegung*. Göttingen, 1977.
- BEYREUTHER, E. *Kirche in Bewegung. Geschichte der Evangelisation und Volksmission*. Berlin, 1968.
- GAIGALAT, W. [Gaigalatis, V.] *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern. Geschichtliches und Gegenwärtiges*. Königsberg, 1904.
- GAUSE, F. *Die Geschichte der Stadt Königsberg*. Bd. II, Köln-Weimar-Wien, 1996.
- GUNDERMANN, I. Ostpreußische Kirchspielgründungen und Kirchenbauten im 19. Jahrhundert. *Acta Prussica*, Würzburg, 1968, S. 247–260.
- HUBATSCH, W. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*. Bd. 1. Göttingen, 1969.
- JASIŃSKI, G. Jan Jenczio (1797–1884) – mazurski gospodarz z Markowskich. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1992, Nr. 2, s. 127–146.
- JASIŃSKI, J. Kościół katolicki i ewangelicki oraz inne związki wyznaniowe. *Historia Pomorza*, Bd. III, T. 2. Hrsg. von G. LABUDA. Poznań, 1996, s. 87–88.
- JASIŃSKI, G. *Mazurzy w drugiej połowie XIX wieku. Kształtowanie się świadomości narodowej*. Olsztyn, 1994.
- JASIŃSKI, G. Pomiędzy sektą a Kościołem. Gromadkarze litewscy i mazurcy w XIX wieku (do 1885 roku). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1999, Nr. 1, s. 17–42.
- JASIŃSKI, G. Wspomnienia Johanna Mrowitzkiego, nauczyciela szkoły parafialnej na Mazurach. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1993, Nr. 4, s. 543–545.
- JASIŃSKI, G. Zmiany w sieci parafialnej Kościoła ewangelickiego na Mazurach w XIX wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2001, Nr. 3, s. 359–401.
- KONSCHER, P. *Der Königsberger Religionsprozess gegen Ebel und Diestel (Muckerprozess)*. Königsberg, 1909.
- KOSSERT, A. *Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870–1956*. Wiesbaden, 2001.
- KRAHL, G. *Kirche und Kirchspiel Friedrichshof. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Masurens*. Ortelsburg, 1898.
- LEYK, F. Zrzeszenia gromadkarskie wśród Mazurów zamieszkałych na Mazowszu Pruskim, Westfalii i Nadrenii. *Przegląd Ewangelicki*, 1937, Nr. 8–12.
- LENKITSCH, W. *Die Innere Mission in Ostpreußen in ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zur Gegenwart*. Königsberg, 1928.
- MAU, R. Der konservative „Protestantismus als politisches Prinzip“. In *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, Bd. 2: *Die Verselbständigung der Kirche unter dem königlichen Summepiskopat*. Hrsg. von J. ROGGE; G. RUHBACH, Leipzig, 1994, S. 55–69.
- NOWAK, K. *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*. München, 1995.
- OLDENBERG, F. S. *Zur Kunde Masurens. Bericht für den Central-Ausschuß für Angelegenheiten der Inneren Mission aus dem Jahre 1865*. Bearbeitung und Einleitung von G. JASIŃSKI. Dortmund, 2001, S. 118–123.
- ORACKI, T. *Rozmówiłbym kamień... Z dziejów literatury ludowej oraz piśmiennictwa regionalnego Warmii i Mazur w XIX i XX wieku*. Warszawa, 1996.
- OTELLO, R. Ruch gromadkarski w Prusach Wschodnich w latach 1848–1914. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1976, Nr. 3.
- RAPP, A. *Gnadenspuren. 50 Jahre Gemeinschaftsarbeit in Ost- und Westpreußen einschließlich der abgetrennten Gebiete 1877–1927*. Königsberg, 1927.
- ROGGE, A. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren. *Altpreussische Monatsschrift*, 1881, Bd. 18, S. 116–135.
- RUHBACH, G. Die Erweckungsbewegung und ihre kirchliche Formation. In *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, Bd. 1: *Die Anfänge der Union unter landesherrlichem Kirchenregiment*, Hrsg. von J. F. G. GOETERS; R. MAU. Leipzig, 1992, S. 159–174.
- RUZAS, H. *Ich will der Gnade der Herrn gedenken. Chronik der Evangelisch-Lutherischen Gebetsvereine – Gemeinschaften in der Landeskirche*. Bielefeld, 1989.
- SCHILLER, CH. Die Litauischen Seminare in Königsberg und Halle. Eine Bilanz. *Nordost-Archiv*, 1994, Bd. III, Heft 2, S. 375–392.
- SELLE, von G. *Geschichte der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen*. Würzburg, 1956.
- SUKERTOWA-BIEDRAWINA, E. Zagadnienia gromadkarstwa na Mazurach (przyczynek do dziejów gromadek). *Przegląd Zachodni*, 1950, Nr. 9, s. 272–283.
- TIESMEYER, L. *Die Erweckungsbewegung in Deutschland während des 19. Jahrhunderts*. 13. Heft: *Die Provinzen Schlesien und Ostpreußen*. Kassel, 1910.
- TOEPPEN, M. *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*. Danzig, 1870.
- ZWECK, A. *Masuren. Eine Landes- und Volkskunde*. Stuttgart, 1900.

ON THE DIFFERENTIATION OF LUTHERANISM IN EAST PRUSSIA. NOTES ON SURINKIMAI IN MAZURY IN THE LATE 18TH – THE EARLY 19TH C.**Grzegorz Jasiński**

Warmia and Mazury University, Olsztyn, Poland

Summary

The so-called “Group of Saints” (*Heilige*) formed in Mazury, in the County of Neidenburg (Kreis Neidenburg), in the late 18th c. and was most active in the parishes of Jerutki (Jerutten), Rozogi (Friedrichshof), and Wielbark (Willenberg). The present article, based on the documents stored in Secret State Archives Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin-Dahlem, discusses its activities. In particular, an effort is made to present the reconstructions of the essential policies and postulates of the activity of the group members. The author tries to answer the question about the period of time that the activities of *surinkimininkai* (*Gemeinschaftsbewegung*) in the Land of Mazury started. Lately, in that regard, the mid-19th c. has been mentioned most frequently.

Can the “Saints” be considered as *surinkimininkai*? The idea is refuted by the neglect of the church practice: the refusal to participate in church services, a specific granting of sacrament, banning children from attending schools (which, in the understanding of that time, meant introduction to the truths of faith, preparation for confirmation, and the acceptance to the community of believers), and distrust of the clergy. One should not forget that the key principle and nature of *surinkimai* was the maintenance of the relationship with the official church, while home worship and different practices were additional means of strengthening the faith. On the other hand, the views of the “Saints” were identical to those of *surinkimininkai* and based on pietism: they believed in the necessity of the resurrection from the Holy Spirit, i.e. spiritual conversion in order to become the members of the group and the importance of adaptation to the formal inner principles. They shared the belief of belonging to the group of the elected (thus, it was genuine elitism) who, due to their conversion and inner renewal, would be saved. In both communities, irrational elements or strong ecstasy cases would occur, as the line between deep prayer and religious passion leading to unpredicted behaviour was easy to overstep.

The official secession from the Church is the principal reason which makes the author support the previous researchers of the phenomenon of the “Saints” who attributed the “Saints” to non-traditional religious groups. On the other hand, because of the pietist roots and the majority of their views they can be considered to be direct predecessors of *surinkimininkai*.

That is why the concept of the “Saints” can not be neglected in the research in the movement of *surinkimai* in East Prussia.